

Civilno društvo i država

Funkcija države u projektu civilnog društva

Kakvu ulogu igra država, «političko društvo» u Gramscisjevom smislu, u normativnom nacrtu civilnog društva? U slučaju da se kasnije ponovo vratimo na teorije Michael Walzera i pitanje odnosa civilnog društva i države, odmah ćemo konstatovati da je liberalna demokratska država pored civilnog društva jedan drugi nužno potreban segment u pluralističkoj strukturi društva.¹ Jedna demokratska država, istina, ima zadatak da podržava asocijacije i zajednice, ali ona ih ne može zamijeniti. Pri tome se nalaze civilno društvo i demokratska država u jednom nerješivom interakcijskom sklopu. Michael Walzer se poziva, u odnosu na relaciju između civilnog društva i demokratske države, na dva događaja iz novije istorije bivših komunističkih država Istočne Evrope: Vraća se u svojoj koncepciji civilnog društva, posebno zbog odnosa između civilnog društva i administrativne politike, još preciznije između civilnog društva i države, na stav «jednog apolitičnog samosavladvavanja», prema kome se disidentski pokreti moraju odreći osvajanja moći (ili participacije u njoj) i njihove aktivnosti trebaju utjecati na religijske, kulturne, ekonomske i profesionalne asocijacije. Već duže vrijeme je uočljiva pojava «da su se odnosi između države i društva dehijerarhizirali i da je na poziciju jednog sa moći, pravima i novcem raspolagajućeg političko državnog centra odlučivanja nastupilo decentrirano umrežavanje interdependentnih i uzajamno uticanih političkih (komunikacijskih) arena, u kome na opšte dobro orijentirane i za ukupnu političku zajednicu obavezujuće odluke kroz raznovrsne forme pluralne samokoordinacije bivaju usvajane i koji svakako neće dugotrajno biti upravljan od jedne jedinstvene i homogenizovane volje za moć - demokratski legitimirane države.»² Naknadno je Michael Walzer kritikovao ovu poziciju. Iako je civilno društvo jedna alternativa državi, ne može se država dugo ili dugotrajno držati, osim ako je ona civilnom društvu potpuno alijenirana.³ Država je nužno upućena

¹ Utoliko znači Walzerovo razumjevanje „umjetnosti razdvajanja“ kao razdvajanja institucija za ovdje obrađivano pitanje odnosa civilnog društva i države jedan važniji napredak: „Jedna slobodna država u jednom kompleksnom društvu ističe se otuda da je ona od svih drugih institucija odvojena, što uopšteno znači da leži u rukama njenih građana.“ (Walzer, 1992, str. 59.); Država je u ovom razumjevanju shvaćena kao jedna od mnogobrojnih institucija društva. Građani su pod ovim uslovima na isti način kao u državi od države slobodni. Pri tome je biti slobodan od države za ljude kao građane odnosno koji na različite načine izvršavaju uloge unutar društva. Ukoliko su oni u ovim različitim ulogama od države slobodni, u odnosu na to definiše se njihova sloboda kao građana u državi.

² Preuß, 1994, str. 110.

³ Walzer, 1992, str. 87.

na civilizirano ponašanje građana, na njihovu lojalnost i na građanina kao legitimacijsku osnovu političke moći. Kao ekstremna forma političke jednostranosti pokušao je totalitarizam, bez civilnog društva, djelovati. Ipak, takvi pokušaji su bili ili su na neuspjeh osuđeni. U teorijskim razmišljanjima o civilnom društvu dominiraju pretežno antipolitička shvatanja: politička intolerantnost i «divljenje» *laissez - faire* tržišta.

Na pozadini iskustva sa totalitarizmom, može se sada pretpostaviti jedna suprotnost koju Michael Walzer spominje. Iako stvarno odbija demokratsko miješanje države, on razumije da bi jedna politička jednostranost i velika nekorektnost mogla ponovo dovesti do, zbog apsolutizacije *laissez faire* tržišne politike, povrede zakona civilnog društva. Jer s tim nikako nije priznat pluralizam društvenog života u udruženjima. Drugo iskustvo je iskustvo sa disidentima: «Država nije mogla njihove sindikate, crkve, slobodne univerzitete, siva tržišta i Samisdat izdanja razoriti.»⁴ Ove antipolitičke naklonosti, koje «obožavanje» civilnog društva apostrofiraju, svode se na antipolitičke iluzije: *pluralizam bi bio dovoljan sam sebi i on nastaje bez državne pomoći*. Iz oba iskustva rezultiraju dvije međusobno različite pozicije: jedna antipolitička, na jednoj strani i apsolutiziranje civilnog društva na drugoj strani. Ove polarizirajuće pozicije ne korenspondiraju ni na kakav način sa Michael Walzerovom zastupanom normativnom koncepcijom. On polazi od toga: «da jedan mreža udruženja [.....] državne instance moći inkludira, ali [.....] se ne može njih odreći.»⁵ Istina distanciraju se novi socijalni pokreti od osvajanja moći, ali se oni ne mogu odreći institucionalne moći, jer civilno društvo sadrži jednu izvjesnu kontrolu nad administrativnim sistemom djelovanja (politička moć). Tako se, dakle, dopušta u vezi sa relacijom države i civilnog društva konstatovati, što na izvjestan način zvuči kao paradoks.

Biti građanin jedna je od mnogih uloga koje članovi u asocijacijama i udruženjima civilnog društva ritualno prakticiraju, ali država osobno nije nikakvo udruženje kao sva

⁴ Ibid. str. 88. U srednjoevropskim i istočnoevropskim diskursima pojmovni sadržaj civilnog društva je ovako definisan: Civilno društvo je mišljeno kao jedna mreža društvenih interesnih grupa koje se državi (političkom društvu) suprotstavljaju i borbom joj preotimaju djelatne prostore, u kojima oni teže za njihovim partikularnim (segmentarnim) ciljevima. Ruska koncepcija civilnog društva ima u osnovi jedno poimanje demokratije koje izbjegava postavljanje interesnih konflikata kao cilja. Poljski i mađarski diskursi razmatraju kao civilnodruštvene zadatke uspostavljanje jedne suprotne moći nasuprot političkoj državi. Iz toga rezultirajući interesni konflikti oblikuju s tim prvi stepen jedne samoreflektirajuće demokratije koja impulse izvlači iz permanentne disencije. Naprotiv, ruska koncepcija institucijama civilnog društva većinom pripisuje funkcije pribavljanja konsenzusa s ciljem stvaranja definisanog jedinstva od države i društva u kojem sve konfliktne forme nestaju.

⁵ Ibid. str. 89.

druga. «Ona je, s jedne strane, okvir za civilno društvo i zauzima, s druge strane, jedno mjesto u njemu. Ona definiše kontekstualne uslove i fundamentalna pravila svih djelatnosti u udruženjima [.....]. Ona prisiljava članove udruženja, da zajedno naprave paradigmu o opštem dobru (blagostanju), s druge strane njihovih vlastitih predstava o dobrom životu.»⁶ Demokratska država stoji u službi civilnog društva, koje se civilno društvo ne može odreći. Ona treba služiti kao kontekstualni okvir za civilno društvo, ali istovremeno treba ispuniti jedno mjesto unutar strukture civilnog društva. Postojećoj se državi može pripisati još jedan zadatak, da pozove svoje građane, da u različitim udruženjima brinu o opštem blagostanju. Biti građanin je jedna od mnogih uloga koje građani u civilnom društvu vrše. Naravno, treba civilno društvo institucionalnu (administrativnu) moć države ili država osobno preuzima zadatke civilnog društva. Michael Walzer za to navodi nekoliko primjera iz svakodnevnog života u USA. Tako su na primjer porodice, u kojima oba roditelja rade, upućena na državno finansirana obdaništa i škole. Takođe, mora biti osigurana podrška programa za obrazovanje i integraciju nacionalnih manjina. Društvena realnost i svakodnevnica civilnog društva čine jasnim da, naprije, opisano bezuslovno involvira jednu političku instancu moći: jedno «samo sebi prepušteno civilno društvo produkuje duboke nejednakosti u odnosima moći koje samo državna moć može kontrolisati.»⁷ Politička moć involvira saglasnost svih njoj subordiniranih socijalnih aktera. Na tome se zasniva političko konstitucionalno značenje svakog simboličkog poretka prema internaliziranim normama. Jer individue trebaju biti zaštićene od prevelike moći asocijacija, a male, slabe socijalne grupe od velikih i moćnih. Činjenica koju ističe Michael Walzer čini jasnim da se njegova koncepcija civilnog društva poziva na Montesquieuu teorijsku tradiciju, jer «samo jedna demokratska država može jedno demokratsko civilno društvo stvoriti, samo jedno demokratsko civilno društvo može jednu demokratsku državu opravdati. Demokratska politika može biti naučena samo u mrežama udruženja kroz civiliziranu, međusobnu komunikaciju građana. Približno jednake i nadaleko i naširoko rasprostranjene sposobnosti, koje mreže podržavaju, moraju biti podpomognute od demokratske države.»⁸ Jedno tako

⁶ Ibid. str. 89.

⁷ Ibid. str. 91.

⁸ Ibid. str. 31. U vezi sa ovim ukazuje Michael Walzer na latentne opasnosti kojima je demokratija izložena, da se jedna politička većina ne osvrće na autonomiju jednog društvenog prostora djelovanja, tako da linije razdvajanja između politike i drugih društvenih oblasti uvijek trebaju biti lokalizirane i diskutovane. Sve ove opasnosti će biti reducirane „što različiti institucionalni djelatni prostori više budu podruštvljeni, tako da njihovi akteri jednu približnu jednakost uživaju i ni jedna grupa vjernika, naučnika ili podsjednika neće

strukturirano društvo, u kome se država i civilno društvo u ovom smislu dopunjuju, u stanju je da poveže različite opcije dobrog života. «Procedure političkog oblikovanja mnijenja i volje bile bi, istina, u svim društvenim područjima djelovanja decentralizirane, time bi mogućnost za politički uticaj odnosne pozicije građanina bila uvećana. Vrline političke participacije ne bi mogle zahtijevati hegemoniju u odnosu na vrijednosti drugih društvenih praktika.»⁹

Komunitaristička prednost jedne jedinstveno homogene, sociokulturne cjeline ispušta dvije za zajednicu fundamentalne difference: *kroz moć uticane socijalne difference i kontingentne, (inter-)individualne difference*. Jedna zajednica je najmanje hijerarhijski strukturirana. Umjesto da su kroz smisao za zajednicu, participaciju i solidaritet integrisani, oni su minimalno kroz konflikte i represiju karakterisani, koji pripadaju hijerarhijskim tvorevinama moći. Zajednice su, isto tako, za moć senzibilizirane: «Kao fenomen moći uzrokuje dominacija komunitarnog sklopa vrijednosti i normi jednu prisilu za konformizmom, koji autentični individualit izlaže disciplinirajućim procedurama vrijednosno konformne normalizacije.»¹⁰ Ovdje dolazi do jedne internalizacije socijalno integrativnih vrijednosti i normi koje definišu identitet individuum. Komunikativna tradicija i slijeđenje konformističkih pravila djelovanja (moć i njoj pripadajući atributi) je utoliko vjerovatnija što su integrativne vrijednosti i norme dublje internalizirane i što su one savršenije institucionalizirane.¹¹ Mogućnosti građana za percepciju društvene vlastite odgovornosti i za eficientnu artikulaciju njihovih interesa stoje u uskom interakcijskom sklopu sa stepenom socijalnog i interpersonalnog povjerenja građana: Što je veće povjerenje građana međusobno i nasuprot društvu, utoliko su veće šanse, ad hoc zastupanja građanskih interesa. Komunitaristička formula političke zajednice, prema kojoj je čovjek na zajednicu usmjeren, označava istovremeno i koncepciju ljudske samorealizacije, koja se ne može razumjeti u hedonističkoj ili kalkulativno racionalnoj formi kao individualno maksimiranje korisnosti. Protiv jednog posjedničko individualističkog liberalizma nisu akcentuirani samo politička participacija i orijentacija na opšte dobro, nego i ekspresivne i afektivne dimenzije političkog djelovanja.

moći stremiti da zauzme moć. Kada muškarci i žene njihove različite socijalne uloge poštuju, to je isto vjerovatnije da oni djelatne prostore uvažavaju u kojima se uloge igraju.“ (Ibid. str. 63.)

⁹ Bret van Brink, 1995, str. 19.

¹⁰ Fink-Eitel, 1993, str. 312.

¹¹ Vidi o tome: Ibid. str. 313.

Dosadašnja izvođenja su pokazala da je država jedna asocijacija civilnog društva, da je ona isto tako nešto više od drugih asocijacija. Ona fungira s jedne strane kao nužna politička instanca djelovanja, koja «pravila igre» asocijacija definiše, s druge strane kao pokrovitelj i zaštitnik udruženja ne autoritarno, nego kao aktivna liberalna minimalna država. Ovo će biti od sada predstavljeno kao socijalna integracija kolidirajućih životnih formi u smislu jedne posttradicionalne moralnosti i kao proces interaktivnog priznavanja jednog pluralizma životnih stilova. Ipak, pokazuje se Michael Walzerova koncepcija deliberativne demokratske samovladavine kao preslaba za argumentiranje zahtjeva fundamentalne racionalizacije političkog oblikovanja mnijenja usmjerenog na rješavanje problema i donošenje odluka.

Ona ne može dovoljno jasno prikazati, u kakvom stanju treba biti jedno proširenje asocijativne javnosti da pored stabilizacije i razvoja demokratske životne forme u procesima dijaloško - praktičnog političkog podružtvljenja, doprinese i kognitivnom poboljšanju deliberativnog političkog donošenja odluka. Na ovoj pozadini potrebno je razmisliti o ulozi građanina. U slučaju da je državi pripisana jedna posebna uloga, ne samo da stvara institucionalne okvire za civilno društvo, nego i da oblikuje funkciju zajedničkog života, tada uloga čovjeka kao (državljanina) građanina uživa jednu izvjesnu prednost u komparaciji prema drugim stvarnim i mogućim članstvima ljudi u asocijacijama. I to je upravo pluralitet veza, koje zajedništvo stvara, koje građane u jednom takvom demokratsko pluralističkom društvu povezuju. Nikako se članovi civilnog društva ne trebaju permanentno i u svako vrijeme, kao (državljanini) građani, u udruženjima angažovati i u tome ne treba tražiti najveći dio njihove sreće i njihove odgovornosti. Prema shvatanjima Michael Walzera ne definiše se status građanina prema paradigmi negativne slobode koju ovaj kao pojedinac može zahtijevati, nego kroz mogućnost participacije u zajedničkom diskursu. Ali, demokratija traži, barem s vremena na vrijeme, da angažovani građani preuzmu odgovornosti u subsystemima. «Civilno društvo se mjeri, prema tome, da li je ono u stanju stvoriti građane, koji makar ponekad slijede interese, koji prelaze preko njihovih vlastitih i interesa njihovih drugova i koji nadržavaju politički uređenu zajednicu koja mrežu udruženja potpomaže ili vrednuje.»¹² Ova odgovornost stvara jednu orijentaciju na opšte dobro, te ne može jedna odgovornost postojati sama za sebe ili jedna odgovornost za jednu kroz vlastiti identitet substancijalno otjelovljenu zajednicu, nego postoji odgovornost pojedinca za njega i

¹² Walzer, 1992, str. 93.

njegove sugrađane sa kojima je on povezan u jednom politički odgovornom kolektivu.¹³ Uzajamno priznanje građanina obuhvata ne samo priznanje etičkih diferencijacija u pravnu jednakost, nego isto komunitarnu političku odgovornost. Tako što civilno društvo ove funkcije ispunjava, omogućuje ono kontrolu moći, društvenu participaciju, kooperaciju, toleranciju i ne rijetko eficientnost kod stvaranja političkih programa. Demokratska država ne može preživjeti bez pluralističkog civilnog društva. Civilno društvo i demokratska država zahtijevaju temeljno građane i građanke koji se aktivno angažiraju u različitim djelatnim sferama. S time postoji jedna dalja funkcija civilnog društva u demokratsko participativnoj socijalizaciji građana i regrutovanju demokratskih elita za državne instance odlučivanja. Dostići ovaj cilj nije jednostavno, kako to zvuči. Jednom većem broju građana se politički angažman čini potpuno stranim. Angažovano djelovanje u civilnom društvu nije primarno moguće postići samo kroz moć; državno, političko djelovanje treba biti dopunjeno «kroz nešto, što prije nalikuje organiziranju sindikata nego političkoj mobilizaciji, prije učenju u školi nego debatiranju u skupštinama, prije dobrovoljnoj službi u bolnicama, nego pristupanju političkim partijama, prije radu u etničkim udruženjima ili feminističkim grupama za podršku nego jednoj izbornoj kampanji, prije postavljanju budžeta za kooperative nego odlučivanju o nacionalnoj finansijskoj politici.»¹⁴ Ali jedna ekspanzivna demokratija producira jedan ne više savlađujući višak sudjelovanja i aspiracija nasuprot političkom sistemu i razara s tim potrebnu ravnotežu između konflikta i konsenzusa kao i između aktivizma i apatije. Prekomjernost sudjelovanja ne bi producirao građanske vrline, nego bi mogao destabilizirati politički poredak. Ove različite djelatne forme u jednom kompleksnom, pluralističkom društvu involviraju «jedno međusobno shvatanje civilizirane komunikacije», koje je danas sve drugo nego ono što zaista jeste. Tim je jasno pokazano da Michael Walzer ima za cilj interaktivno povezati tradicionalne, klasične nacрте dobrog života i kao odgovarajuće mjesto za to smatra civilno društvo.

U zaključku Michael Walzer upadljivo naglašava nužnost političkog angažmana u civilnom društvu, jer bi to bio jedan od temeljnih zahtjeva socijalne demokratije «da postoji jedno društvo životnih, angažovanih i za akciju spremnih muškaraca i žena - jedno društvo u kome je dostojanstvo (prestíž) za djelovanje pripisano mnogima, a ne

¹³ Forst, 1994, str. 177.

¹⁴ Walzer, 1992, str. 95.

samo nekima.¹⁵ Jedna sveobuhvatna demokratizacija uvećava opasnost despotizma manjine ili despotizma većine. U ekstremnom slučaju ona završava u despotizmu jedne samoproglashene avangarde građanstva ili jedne društvene klase. Ovdje ideja socijalne pravednosti u praksisu ne znači nužno širenje države, nego naprotiv, jačanje civilnog društva.

Kada ideja socijalne pravednosti razumije pravo svakog pojedinca na participaciju i sudjelovanje, na realizaciju njegove slobode pod uslovima ovog ograničenog društva kao i kad nastoji da stvori za svakog dovoljne uslove za stvarnu realizaciju, tada će biti očigledno da je ovo nužno zahtjev za više civilnog društva. Stvarno je odnos između civilnog društva i socijalne pravednosti jedan interaktivan odnos: na jednoj strani, doprinosi civilno društvo značajno realizaciji socijalne pravednosti, jer se u njenoj esenciji govori o realizaciji realne slobode, o njenom osiguranju i zaštiti i još dalekosežnije čak o uslovima mogućnosti realne slobode za sve. Pri tome se čini nedovoljno kada se - kao u koncepciji liberalnog građanskog društva Ralfa Dahrendorfa - govori o ideji građanskog statusa, koji za svakog pojedinca treba osigurati i koji se jako karakteriše kroz naglašavanje individualnih prava. Jasno, pri tome se govori o jednom esencijalnom segmentu svake koncepcije o civilnom društvu. Jer osnovno pravna zaštita nedodirljivosti privatnih životnih područja kao deskripcija «jedne nedodirljive sfere personalnog integriteta i autonomnog oblikovanja svijesti i stavova»¹⁶ formira uslove mogućnosti za ovaj «asocijacijski sistem», koji «samo u mjeri može očuvati, potvrđivati njegovu autonomiju i njegov spontanitet, u kojoj se to može osloniti na jedan narasli pluralizam životnih formi, subkultura i mišljenja.»¹⁷ Ovo se rezultira iz praksisa samoodređenja (državljana) građana komunikativno produkovane moći i legitimira se po tome, da ona kroz institucionalizaciju komunitarne slobode ovaj praksis uzima u zaštitu. Proces političkog oblikovanja mnijenja i volje građana oblikuje jedan medijum, preko koga se društvo kao jedna politički uređena zajednica konstituira. Ovako nastala politička zajednica je kao «djelatni prostor svih djelatnih prostora, istovremeno predestinirana za integraciju socijalnih konflikata, jer odluke u asocijacijama jasno eficientnije mogu biti usvojene. Ovo konkretno znači decentralizaciju države, dakle delegiranje više odgovornosti na (državljane) građane. Čini se da će jedno takvo društvo

¹⁵ Ibid. str. 96. Kao idealan prostor za dobar život civilno društvo se zasniva od malih i pluraliziranih grupa, koje raspolažu jednom novom sviješću za to „što je lokalno, specifično i kontingentno.“ (Ibid. str. 97.)

¹⁶ Habermas, 1992, str. 446.

¹⁷ Ibid. str. 446.

na pozadini uvećane individualizacije socijalnih konflikata i dispariteta životnih sfera u današnjem društvu ostati jedan trajni cilj nego stvarnost postati, «u kojoj bi se individuum ugodno osjećao.»¹⁸

Neupitno je da Michael Walzer u odnosu na ovu formu civilnog društva ne vidi nikakvu alternativu, jer su drugi zastupnici teorije dobrog života na jednostran način učinili jednu ideju nerazmjerno apsolutnom, koja mrežu civilnih udruženja zanemaruje i ne donosi nikakvo opšte, trajno oslobođenje, nikakvu jednakost i slobodu. Na kraju Michael Walzer zaključuje da «klasični nacrti dobrog života [modeli konzumenta, radnika, građanina, nacionalnog junaka - M.K.] moraju biti relativizirani i spojeni. Pravo mjesto za ovo je civilno društvo, kao djelatni prostor svih djelatnih prostora, gdje svaki nacrt može pronaći segmentarno ispunjenje koje njemu isključivo pripada.»¹⁹ Za nastanak i razvoj jednog takvog paradigmatičnog civilnog društva ne postoji čarobni štapić ili čarobna formula. Štoviše potrebno je za očekivanu pluralizaciju i oblikovanje mreža socijalizacija individue, jačanje različitih nekusa i odgovornosti.

Civilno društvo je utoliko «projekat svih projekata.»²⁰ Cilj Michael Walzerove posttradicionalne i pluralističke vrlinske zajednice je «ponovno uspostavljanje drevne konzistentnosti života pod novim uslovima slobode i jednakosti.»²¹ Na kraju, prilagođavaju se pravedno regulisani, dobro izbalansirani, «neminovni konflikti» sa u sebi razarajućom modernom, ipak ponovo u jednoj višoj harmoniji idealizirane i u sebi savršene zajednice. Konkretno za civilno društvo Michael Walzer postavlja pitanje kakve vrlinske zajednice trebaju pronaći građani kao članovi jedne liberalne demokratije da bi time bio garantovan jedan osiguran angažman u politički konstituisanoj zajednici. Pored posebnog lojaliteta nasuprot političkoj zajednici navodi on *civilizirano ponašanje, toleranciju i participaciju* u političkom životu kao obilježja koja korespondiraju razvoju liberalnih vrijednosti kao i nužnoj adaptaciji na zahtjeve modernog kapitalističkog društva, tako da bi samo jedna politička i ne etnički definisana koncepcija političke zajednice i (državljanstva) građanstva bila u stanju pluralističku zajednicu politički (socijalno) integrisati. Sa tim povezani konflikti trebaju, unutar civilnog društva koje pod kontekstualnim uslovima jedne liberalne demokratije egzistira, biti javno artikulisani i razriješeni: Danas su «društvo, religija i kultura prema njihovoj formi pluralistične. Izvan

¹⁸ Walzer, 1992, str. 96.

¹⁹ Ibid. str. 96.

²⁰ Ibid. str. 97.

²¹ Ibid. str. 95.

javne arene ne postoji zajednički život [.....]. Jedino što mi međusobno možemo dijeliti je republika, posao vladanja. Samo kada mi ovo zaista dijelimo, mi smo sugrađani.»²² U pozitivnoj varijanti omogućuje socijalni kapital između različitih socijalnih grupa miroljubivo rješavanje socijalnih interesnih konflikta. Egzistira jedna visoka mjera uzajamnog povjerenja, tako da ovo djeluje kao informalna zaštita kolektivnih i individualnih prava izvan granica socijalnih grupa. U ovoj varijanti podržava socijalni kapital formalna i informalna pravila i procedure demokratije. Ovdje se oblikuje jedan društveni resurs političke participacije različitih socijalnih grupa. Mnogo toga se svodi na to da ovdje iscrpno obrađivana koncepcija civilnog društva, kao jedan pleoaje za ponovnu renesansu zapostavljenih demokratskih struktura, treba biti shvaćena za oživljavanje dobrovoljnih, spontanijh udruženja.

Jedinstvo političke zajednice ne bi bilo garantirano kroz kulturni identitet, nego kroz saglasnost povodom političkih principa liberalnog (državljanstva) građanstva. Jedan sveobuhvatni konsenzus, koji nadilazi pojedinačne djelatne prostore civilnog društva, bio bi osiguran kroz aktivnu participaciju građana. Isto tako, socijalne nejednakosti bi mogle biti bolje ograničavane od civilnog društva. Iz ovog razloga zalaže se Michael Walzer za podruštvljene ekonomije, s tim da bi postojali ne samo privatni nego i kooperativni akteri na tržištu. Područje političkog, kojem pripada i sfera političke javnosti i unutar koje konsenzus nastaje, bi trebao biti proširen ne kroz uvećanje administrativne moći, «nego kroz jedno novo politiziranje države, jedan prelazak državne moći u ruke običnih građana.»²³ Medijum, koji aktivne građane povezuje, nije nacija, tradicija, povijest, porijeklo ili slično, nego samo «političko». Socijalni konflikti ne nestaju, nego samo dobijaju na intenzitetu i uspješna demokratska integracija moguća je samo zahvaljujući produktivitetu antinomije između kulturnog partikularizma i (državne) građanske organizacije: «Što su jači partikularni identiteti pojedinačnih muškaraca i žena, utoliko oni moraju jače nastupati kao (državljeni) građani.»²⁴ Ovdje se misli na civilno društvo kao na jedan totalitet ili kao jedan «substancijalni kolektiv -

²² Ibid. str. 192.

²³ Ibid. str. 193. Prema Michael Walzeru potrebna su tri načina proširenja: „jedna radikalna demokratizacija korporativne moći“, „decentralizacija državne djelatnosti“, „stvaranje partija i pokreta, koji na različite nivoe političkog sustava mogu djelovati i koji mogu, na svakom nivou, zahtijevati jedan uvećani stepen individualnog angažmana.“ (Ibid. str. 193.)

²⁴ Ibid. str. 236. To involvira jednu javnost u kojoj „značajno, ogorčenije i borbenije, intolerantnije i fanatičnije“ može biti diskutovano, nego što je to do sada bio slučaj: „Militantnost, iskrenost, protivljenje i neprijateljstva su substancijalni segmenti iz kojih se politika sastoji. Intervencija ljudi nije jednaka intervencijama Svetog duha, jer ljudi unose sve antinomije liberalnog društva u javnu arenu. U svakom slučaju politička arena je tačno mjesto na kojem mora doći do konfrontacije.“ (Ibid. str. 194.)

akter» koji sve društvene subsisteme u jednu harmoničnu strukturu integriše i s tim kolektivni identitet političke zajednice potvrđuje. Ističući samo ovu stranu Michael Wazler prešućuje na drugoj strani opasnost da zajednica nastupa isto tako kao psihološki kao fenomen moći, kako Fink-Eitel naglašava: «Razvijaju li se pojedinci u jednom zajedničkom mnoštvu, tada oni doživljavaju očigledno zanosni osjećaj bezgranične moći, koja se snagom identifikacije sa jakim vođom u svemoć (nadmoć), uzdiže.»²⁵ Kod ove teorije civilnog društva nije samo upitno, kako se političko oblikovanje mnijenja između univerzalističkih i partikularističkih određivanja vrijednosti može razlikovati, koje jedna definisana politička zajednica otjelovljuje, da bi se odlučilo da li ona zavređuje dalju podršku, nego i kako jako zajedništvo među građanima mora biti da bi se demokratska samovladavina građana omogućila. Kada saglasnost u pogledu fundamentalnih principa pravednosti i participacije u političkim diskursima nije dovoljna da bi lojalitet građana bila zajamčena, čini se da Michael Walzerova teorija postavlja vrlo visoke zahtjeve u odnosu na homogenitet jedne političke zajednice, koji se teško mogu uskladiti sa činjenicom etički, etnički i kulturno pluraliziranih zajednica. S tim ostaje kod Michael Walzer pitanje neodgovoreno, kako i na koji način pod jednakim kontekstualnim uslovima spajanje različitih područja djelovanja treba obećati dobar život, jer povezivanje divergentnih polja djelatnosti sa različitim legitimacijskim i integracijskim funkcijama očigledno ne isključuje negativne implikacije.

U koncepciji jednog komunitarističkog civilnog društva su normativne, nedokazive premise prepoznatljivo inkludirane koje se kod detaljiziranog načina promatranja pokazuju nevjerodostojnim, imaginativnim. Na kraju se čini problematičnim i sam pojam civilnog društva; nije li izraz civilnog društva u osnovi tako apstraktan ili utopijski, da bi se on mogao primjeniti na jedan ukupan niz relevantnih situacija. Na kraju, posebno je komunitarizam potpuno sociološki naivna teorija, jer ne prepoznaje razliku između primarnih i sekundarnih grupa, potcjenjuje procese socijalizacije i profesionalizaciju uloga, negira intra - kao interkonflikte uloga, zanemaruje devijantno ponašanje i u fetišizaciji zajednice, slijep povodom grupnodinamičkih procesa oblikovanja volje i mehanizama socijalne kontrole.

²⁵ Fink-Eitel, 1993, str. 316.

Normativno filozofsko značenje komunitarizma se sastoji isključivo u tome da ga liberalizam sa slabostima i propustima njegove teorijske koncepcije konfrontira i tako podstiče ga na salno propitivanje njegovim polaznih premisa.

O odnosu između liberalne države i civilnog društva

Za Ralf Dahrendorfa pitanje o odnosu liberalne države prema građanskom društvu ima posebno značenje. On konstatuje da je, u odnosu na prošlost, u nekadašnjim komunističkim državama Istočne Evrope, s ozbirom na imanentna nastojanja za autoritarnu i totalitarnu vlast, civilno društvo ili otvoreno društvo bilo zamjenjeno kroz jedno formalno državno organizovano «političko društvo» i od komunističke partije sadržajno determinisanu ideologiju.²⁶ Osobito što su ovi sistemi bili karakterisani kroz rušilačko (destruktivno) ukidanje autonomnih formi civilnog društva i nasilnu subordinaciju ukupnih djelatnih procesa pod jedan monopol vlasti. Konsekvence za defektnu demokratiju su otuda bile mnogostruke. Ako je jedno civilno društvo slabo organizovano ne može ono štiti manjine od tiranije većine niti djelotvorno pružiti društveni otpor protiv zahvata ekzekutive ili pojedinačnih aktera. Ono može u najboljem slučaju pružiti jedan neznatan doprinos za odbranu ili reduciranje demokratskih deficita. Što je jedno civilno društvo slabije organizovano utoliko su bolji društveni kontekstualni uslovi za institucionalizaciju defektne demokratije. Istovremeno doprinosi jedno uzduž etničkih *cleavages* usmjereno civilno društvo zaoštavanju društvenih polarizacija. Ovo olakšava u pluralnim društvima ograničavanje političkih i građanskih prava manjina. U angažovanju spontano organizovanog građanskog društva protiv ovih totalitarnih i autokratskih režima do «nenasilnih revolucija» u godini 1989/90, prepoznaje Ralf Dahrendorf isto esencijalni momenat za renesansu pojma civilnog društva. Ralf Dahrendorf ne smatra ovo za plauzibilno, iz perspektive istočnoevropskih društava, u kojima je građansko društvo bilo mjesto pasivne rezistencije, zbog toga se može doći do zaključka da egzistira jedna nužna antinomija između građanskog društva

²⁶ Totalitarne režime u svakoj fazi njihovog razvoja prati jedna sklonost ka nasilnim konfliktima i iznenadnim promjenama. Socijalni konflikt je moguće potisnuti. Ovo suzbijanje latentnih konflikata može biti djelotvorno, kada budu stvoreni izvjesni sigurnosni ventili (masovni skupovi, diskusije, mehanizmi mobilizacije u komunističkim zemljama). Ali na kraju to neće poći za rukom jer suzbijanje civilnog društva potkopava vlastite ciljeve totalitarizma: totalitarne vlade se suočavaju u toj mjeri sa opasnostima da budu nasilno razbijene, te one se oslanjaju na potiskivanje i suzbijanje kao metodu za savlađivanje konflikata. (Dahrendorf, 1991-a-, str. 19.)

i države. Odnos na relaciju građanskog društva prema demokratskoj vladi Ralf Dahrendorf drži za jedan «zavisian nespোরазум, građanske inicijative smatra kao borbene trupe protiv demokratske vlade.»²⁷ Ali, isto tako on to smatra pogrešnim jer građansko društvo u slučaju demokratije treba promatrati kao «jedan oslonac države».²⁸ Štoviše on apostrofira nezavisnost građanskog društva prema liberalnoj državi: Država ostavlja velika područja socijalnog života sama «tako da se ovi ne moraju razvijati niti za niti protiv njenih institucija.»²⁹ Obrnuto znači: Građansko društvo nudi pojedinačnom individuumu životne šanse bez toga da demokratska država, pri tome, igra bilo kakvu funkciju. Pored toga, građansko društvo je jedna sfera u kojoj se jedan veći segment životnih formi može odvijati u autonomnim, otvorenim asocijacijama, odnosno jedna sfera koja državu utoliko zapravo treba i koja demokratsku državu u svakom slučaju indirektno i dodatno stabilizira, ukoliko ono nju od socijalnih funkcija rasterećuje i socijalnim grupama životne mogućnosti nudi za koje one državu ne trebaju. Manifestna funkcija građanskog društva se sastoji u homogeniziranju uslova socijalnog života. Civilno društvo važi ovdje kao jedna bezmoćna, (pred) politička, tj. od političko administrativnog kompleksa odvojena sfera, kao javni (komunikativni) prostor. Njoj su priračunate socijalne ali ne i emancipatorske životne forme utoliko, ukoliko ona lično treba da bude pojmljena kao isporučilac politike. Ona je na isti način ugovorno teorijski mišljena i ima za pretpostavke pojedinačnog individuumu kao i vladavinu prava. Liberalna država ima zadatak da garantira prava svakog pojedinačnog građanina. Pri tome, ostaje država u etičko moralnom smislu jedan neutralni instrument individualiziranih (atomiziranih) građana. Prema liberalnom shvatanju demokratsko oblikovanje volje (mnijenja) ima isključivo funkciju da legitimira vršenje političke (institucionalne) moći. Za Ralf Dahrendorfa ove koncepcije građanskog društva, koje državu u mnogim životnim i funkcionalnim sferama čine neprikladnom, priskrbuju joj jedan demokratski oblik i samo tako njen ustav može postati «Ustavom slobode». Posebno: «Iskustvo da jedno demokratsko (državljanstvo) građanstvo doprinosi ne toliko iščeznuću države u korist jednog kao autonomno pretpostavljenog civilnog društva koje bi ostajalo potpuno izvan igre državnih institucija, nego prije iznjedruje jake suprotne moći nasuprot osamostaljenju državnih aparata koji su od mase (državljana) građana odvojeni i pomoću prisile, represije ili starateljstva vrše političku

²⁷ Dahrendorf, 1994, str. 71.

²⁸ Ibid. str. 71.

²⁹ Ibid. str. 71.

moć nad njima.»³⁰ Pored toga zahtjev za civilnodruštvene obaveze dobija na važnosti krajem 20. stoljeća s obzirom na spoznaju da država blagostanja nije doprinjela da «najsiriromašniji građani, nezaposleni i bezpomoćni postanu u značajnoj mjeri nezavisniji ili odgovorniji ili sposobniji da svoj vlastiti život oblikuju i da doprinesu zajedničkom radu građanstva.» Očigledno, obećanje države blagostanja iz ranih godina nije ispunjeno, naime «obećanje da će voditi ljude iz njihove ne osobno opterećene malodobnosti u sigurnu slobodu socijalne demokratije.»³¹ Problemi našeg socijalnog statusa kao i naše ukupne demokratske kulture nisu prema tome od države riješivi, nego se čini očigledno prijeko potrebnim više aktivirati društvo kao autonomnu veličinu: Ali jedno aktivno društvo - kako piše američki sociolog i predstavnik komunitarističkog pokreta, Amitai Etzioni - je ciljno usmjereno, resursno bogato i demokratsko. Građansko društvo može u institucionalnim okvirima jedne institucionalno uređene liberalne demokratije biti «inaugurisao» kao kontrolna instanca koja državu kontroliše preko političke razine donošenja kolektivno obavezujućih odluka na kriterijumima pravnog omogućavanja liberalnog (ekonomskog) društva i političkog društva. Pri tome, građansko društvo vrši funkciju agregacije i sprovođenja društvenih privatnih interesa nasuprot jednom državnom aparatu koji se specijalizirao na administrativnu primjenu političke moći za kolektivne ciljeve.³² Političko oblikovanje mnijenja i volje u javnosti i u političko parlamentarnom kompleksu je determinisano kroz konkurentnost i antinomiju strategijski djelatnih kolektivnih aktera oko održanja ili zadobijanja pozicija moći. Na ovaj način građani, u svojoj ulozi, kao učesnici u političkim procesima mogu kontrolisati da li su kolektivno obavezujuće odluke usvojene u interesu građanina kao pojedinca. Napokon, građansko društvo zajedno sa liberalnom demokratijom i tržišnom ekonomijom pruža životnim šansama građana potporu i ove tri veličine zajedno oblikuju postulate slobode.³³ Iz ove orijentacije na opšte dobro moguće je izvesti različite pojedinačne funkcije civilnog društva: Ono ima simboličnu funkciju, tako što je kroz njegove male asocijacije bliže životnim svjetovima ljudi i tako perceptira njihove probleme i iskustva socijalnih nepravednosti. Ono ima profetsku funkciju, tako što probleme agregira i artikulira i tako za njih stvara javnost. Ono ima problemsko rješavajuću funkciju, jer unutar javnog diskursa za tematizirane probleme mogu biti

³⁰ Behrens, 1996, str. 33.

³¹ Dettling, 1995, str. 194.

³² Habermas, 1995, str. 326.

³³ Dahrendorf, 1994, str. 71.

pronađena, najmanje djelimična rješenja na ravni malih asocijacija daleko ispod države. Razumljivo, civilnom društvu ostaje i kontrolna funkcija za rješavanje problema koje ono dalje mora prenositi na institucionalni nivo države. Da civilno društvo, pri tome, klasičnom socioetičkom principu subsidiarnosti daje oblik, moglo bi se ovdje samo nagovjestiti.

Ralf Dahrendorf uvodi jedan evolucionni kriterijum u proces izoblikovanja građanskog društva. Tako, u interakcijskom sklopu pored pitanja o njegovom odnosu prema liberalnoj državi postavlja se i pitanje o postanku građanskog društva. Za to Ralf Dahrendorf navodi tri primjera kod kojih procesualni interakcijski sklop društva korespondira realnom: u Engleskoj, USA i Švajcarskoj građansko društvo je postojalo prije nego što je nastala centralna država. Logično, stvaranje centralne države je bio istinski problem: «ova je morala, mukotrпно, svakome prkosom iznuditi izvjesna prava.»³⁴ U nekim zemljama je proces nastanka građanskog društva obrnuto tekao. Sada se radi o tome da država nastoji, hronološki nakon svega, institucionalizirati građansko društvo. Ovdje se, prema Ralf Dahrendorfu, mogu zamisliti dva oblika: prema jednom, prije svega u nekadašnjim realsocijalističkim zemljama i u Latinskoj Americi, legalna borba oko i zbog građanskog društva, koja je često bila «u suštini jedna borba protiv aspiracija prevlasti autoritarnih (i u novije vrijeme totalitarnih) država.»³⁵ Kod traganja za mogućnostima realizacije demokratije na horizontu prijeti rizik od neuspjeha: «Renesansa *antisemitizma* i *jednog etničkog nacionalizma* koje su manje povezane sa nacionalnom državom, a više sa etničkim homogenitetom i neprijateljstvom protiv svega drugačijeg»³⁶ predstavljaju latentne opasnosti. Ali, prema drugom, postepeni rast građanskog društva koje «ne nastaje preko noći i ne u jednom vremenskom razdoblju, u kojoj se demokratski ustavi projektuju ili posebno dopuštaju uspostaviti osnove tržišne ekonomije.»³⁷ Ne sasvim bez povoda, vidi Ralf Dahrendorf u jednom tako shvaćenom i sazdanom svijetu građanska prava ugroženim, jer «svijet u kome samo postoji atomizirani pojedinac i država je jedan svijet neslobode.»³⁸ Kroz stabilizaciju fundamentalnih pretpostavki slobode kao i traganje za više životnih šansi za više ljudi je jedan neosporen zahtjev za djelatne aktere i socijalni preokret se često kroz to mjeri,

³⁴ Ibid. str. 71.

³⁵ Ibid. str. 71.

³⁶ Dahrendorf, 1991-a, str. 106.

³⁷ Dahrendorf, 1994, str. 72.

³⁸ Ibid. str. 72.

odnosno, u kojoj mjeri strukturalni (kontekstualni) uslovi slobode otvaraju nove životne šanse za različite statusne grupe i nove pristupe resursima (moć, ugled, informacije), bez toga da egzistentne budu razorene. Ovo je u osnovi tačno pripisano, ali u jednoj vladavini elita (elitistička demokratija) može to evoluirati za realne djelatne mogućnosti građana, posebice u socijalnoj sferi i biti mjereno na alternativama prema socijalnoj fikciji.

Normativni model vlasti (moći), kod Ralf Dahrendorfa, ne iskludira to da je vladavina elite (vlast elite) spojiva sa jednakim pravom glasa, dakle, ovo je samo institucionalno shvaćeno, kod formulacije i ispoljavanja političke volje da faktično političke nejednakosti postoje. Ova premisa baca sjenu na negativne implikacije liberalnog institucionalnog shvatanja koje doprinose tome da važni deliberativni resursi racionalnog problemskog rješavanja ostaju neiskorišteni i civilnodruštvene djelatne sfere se osiromašuju. Prema tome, institucionalni dogovor mora, iz ove pozicije, biti provjeren da li on doprinosi jednom rafiniranju interesa i preferenci i s tim izoblikovanju orijentacije blagostanja i državno građanskih kompetenci, da li omogućuje jedno intenzivnije uvažavanje aktera od političkih odluka i da li dopušta usaglašavanje struktura odlučivanja sa kompleksnim problemskim strukturama. Naprijed opisani koncept, dakle, polazi od jedne namjerne diskrepance između vladajućih i vladanih. Elitistička vlast nije, potom, vlast kroz demos, nego, u svakom slučaju, vlast za demos. Za ovog sociološkog mislioca liberalne provenijencije političke su elite jedna nužnost liberalne demokratije, koje reprezentiraju jednu aktivnu političku javnost i formulišu političke inicijative unutar tako pojmljene javnosti,³⁹ dok jedna pasivna javnost može samo na to reagirati i to ako političke odluke vladajućih prelaze legitimacijske granice, pri čemu otpor - «nemotivisanost, odvrćanje, odbrana, protest» - jedne iz «polumraka» njene «normalne» egzistencije poizašle pasivne javnosti može biti upotrebljen protiv odluka.⁴⁰ Aktivna javnost može biti jedna posebno važna i kvalifikovana snaga u političkom subsistemu, ali i jedna elita kako u funkcionalnom, tako i u vrijednosnom smislu. Politički proces involvira jednu aktivnu

³⁹ Dahrendorf, 1972, str. 235. Teorija demokratije elita zahtjeva da bude empirijski fundirana. Njenim fundamentalnim elementima se pripisuju (ustavno garantovana) građanska prava, tajni i redovni izbori kao baza sređene promjene moći i partijske konkurencije. Njen princip leži u konkurenciji oko političke moći. Njeno osvajanje i zadržavanje važi kao esencija politike i podliježe u demokratijama gore navedenim institucionalnim uslovima i sakupljanju glasova. Građanin se pojavljuje ovdje samo kao konzument kroz političke partije i programe ponuđene od strane političkih lidera, a ne kao autonoman politički akter. Kvalitet politike ovisan je od kvaliteta (demokratske) elite. Dakle, koncept polazi od jednog željenog rascjepa između vladajućih i vladanih.

⁴⁰ Ibid. str. 236.

političku javnost koja je daleko manja nego ukupnost građana, iako je posljedica ovoga oblikovanje elita u okrilju raznorodnih formi demokratije. Reakcije pasivne javnosti, aklamirajuće publike, koji se kao publika i birači sporadično pojavljuju u političkom procesu, pokazuju da li su vladajući već prešli prag njihove legitimnosti. Ralf Dahrendorf zastupa stanovište «da uloga političke javnosti koja hoće osnovni zakon i čije nedostajanje mnogi oplakuju, za politički proces jednog modernog slobodnog društva uopće nije nužna, štoviše nije svrsishodna.»⁴¹ Jer se ona zasniva na jednoj fundamentalnoj demokratskoj iluziji, koja se još orijentira na socijalni model strukture «klasne borbe» sa njenim identificiranjem socijalnih nosioca i postojanjem njenih političkih nacrti koji su u jednom funkcionalno diferenciranom društvu već izgubili svoju staru snagu. Javnost se ne sastoji iz jednog mnoštva jednako motivisanih i na jednak način «participativno - orijentisanih» individua. Previše građanskog aktiviteta je kao stabilizacijski ugrozavajuće smatrano i zbog toga odbijeno. Otuda je, ponovo, princip građanstva relativizovan kao normativno jezgro demokratije i s tim legitimacijska osnova elita. Politička participacija je prije predznak političkih smetnji, tako da je neparticipativnost unutar izvjesnih granica ne samo podnošljiva, nego upravo i poželjna: «U političkom procesu većina građana participira, dakle, samo reaktivno, markirajući granice, ali koji na ovaj način sadržava ne samo njegov tržišni racionalitet nego i njegovu dinamiku. Prednosti novog poimanja pojma demokratije ne bi trebale da nas prepuste iskušenjima kulturnog pesimizma i da se ne rezultiraju time da se javnost nekritički poima onakvom kakvom se ona nama predstavlja. Dakle, postoji samo jedna manja aktivna i jedna veća pasivna ili samo latentna javnost na osnovu koje se danas ustav slobode pojavljuje višestruko ugroženim.»⁴² Naprotiv, participativne koncepcije (Jürgen Habermas, Michael Walzer, Axel Honneth, Mensur Kustura itd.) involviraju smanjenje ili čak negaciju (ukidanje) antinomije i participaciju svih u pristupu (raspodjeli) političke moći. Iz ovog modela vlasti se može izvući zaključak na koji način su kolektivno obavezujuće odluke nošene kroz aktivnu javnost. Isto tako i jedna pasivnost građana nasuprot kolektivno obavezujućim odlukama je pretpostavljena kao poželjna. Dopušteno je jezgrovito zaključiti da demokratsko građansko društvo u osnovnoj formi liberalnog modela služi prepolitičkim, individualnim svrhama, a nikako kolektivnim. Važnija funkcija demokratskog građanskog društva bi se sastojala u zaštiti od zahvata

⁴¹ Ibid. str. 228.

⁴² Ibid. str. 237.

političko administrativnog kompleksa u privatnu sferu i s tim bi bila garant sigurnosti jednog kako privatnog tako i društvenog prostora. Jedno, na takav način, liberalno ograničeno civilno društvo je, potom, postalo neeficijentan javno neuticajan modus podruštvljavanja. Svakako ostaje kod Ralf Dahrendorf otvoreno pitanje, kako je interakcijsko analitički sklop između civilnog društva, političke demokratije i ekonomske tržišne ekonomije u pojedinačnom mišljen. Na jednoj strani su sa analiziranim pojmovima označena tri različita, očigledno jedno pored drugog egzistirajuća društvena subpodručja; *sloboda je prema ovoj interpretaciji upravo omogućena i osigurana kroz susretljivo slaganje individualnog građanskog društva, elitističke demokratije i privatne tržišne ekonomije*. S druge strane, ovo bi se moglo tako tumačiti kao da su privatna tržišna ekonomija i demokratija osobno impregnirani od civilnodruštvenih principa.⁴³ Prema Ralf Dahrendorfu mala i srednja preduzeća su isto tako sastavni elementi građanskog društva kao što su to fondacije, udruženja i asocijacije.⁴⁴ Liberalni koncepti civilnog društva se pozivaju na paradigmu slobode koja se već kod Lockeja nalazi. Za razliku od antike, prema Ralf Dahrendorfu, građanski status je ovisan od ekonomskog statusa i sadržajno obuhvata civilne, političke i socijalne aspiracije. Socijalno značenje slobode se rezultira, u bitnom, iz toga da sa slobodom povezane institucije nisu svodive na jednake mehanizme moći socijalnog djelovanja u opštem i procese odlučivanja u asocijacijama u posebnom.⁴⁵ One, svaka za sebe, imaju vlastitu autonomnu socijalnu osnovu, odnose se na druge vrijednosne sfere i imaju sopstvene kriterijume racionaliteta. Zbog ovakvih evolutivnih tendencija treba najmanje legitimno biti pitanje da li i u kojoj mjeri do sada diskutovani pojam građanskog društva zaista može ispuniti emancipatorske aspiracije koje su sa njim povezane ili su mu atributivno pripisane.

⁴³ Kneer, 1997, str. 239.

⁴⁴ Građansko društvo je kod Ralf Dahrendorfa upućeno na osnove potrebe pojedinca. Individualističko je, kod građanskog društva, uvjerenje: „1) da se to svodi na pojedinca, na odbranu njegove netaknutosti, na razvoj njegovih mogućnosti, na njegove životne šanse, 2) grupe, organizacije i institucije nisu sebi samo svrha, nego sredstva u svrhu individualnog razvoja, 3) istovremeno je individua sa svojim motivima, interesima i potrebama pokretačka snaga društvenog razvoja.“ (Dahrendorf, 1979, str. 135.)

⁴⁵ Usp. o tome više: van Reijen, 1995, str. 14.

Literatura:

Arendt, H. 1991: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, München/Zürich: Campus.

Benhabib, S. 1995: Selbst im Kontext; Kommunikative Ethik im Spannungsfeld von Feminismus, Kommunitarismus und Postmoderne, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Benhabib, S. 1999: Liberaler Dialog kontra Kritische Theorie diskursiver Legitimierung, in: Brink, B. van und Reijen, W. van 1995: Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Brink, B. van und Reijen, W. van 1995: Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Brumlik, M, und Brunkhorst, H. (Hrsg.) 1993: Gemeinschaft und Gerechtigkeit, Frankfurt a.M.: Fischer.

Cohen, J. L. und Arato, A. 1994: Civil Society and Political Theory, Cambridge: MIT Press.

Dahrendorf, R. 1972: Konflikt und Freiheit. Auf dem Weg zur Dienstklassengesellschaft; München: Piper & Co. Verlag.

Dahrendorf, R. 1979: Lebenschancen. Anläufe zur sozialen und politischen Theorie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Dahrendorf, R. 1990: Die offene Gesellschaft und ihre Ängste. in: Die Modernisierung moderner Gesellschaften, Verhandl. des 25. Dt. Soziologentags 1990, Frankfurt a.M.:

Dahrendorf, R. 1991: Betrachtungen über die Revolution in Europa, Stuttgart: DVA.

Dahrendorf, R. 1994: Der moderne soziale Konflikt, Essay zur Politik der Freiheit, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Dahrendorf, R. 1995: Über den Bürgerstatus. In: van Brink, B. und van Reijen, W. (Hrsg.) 1995: Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Dahrendorf, R. 1998: Pfade aus Utopia. Arbeiten zur Theorie und Methode der Soziologie, München: Piper Verlag.

Dahrendorf, R. 1996: Die Zukunft des Wohlfahrtsstaats. Frankfurt a.M.: Verlag Neue Kritik.

Dahrendorf, R. 2003: Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen zur Politik der Freiheit im 21. Jahrhundert, München: C. H. Beck.

Dahrendorf, R. 2010: Homo Sociologicus: Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der sozialen Rolle, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Habermas, J. 1996-b-: Der philosophische Diskurs der Moderne, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Habermas, J. 2001: Kommunikatives Handeln und detranszendentalisierte Vernunft, Hamburg: Reclam.

Habermas, J. 2004: Der gespaltene Westen, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Marschall T. H. 1992: Bürgerrechte und soziale Klassen; Zur Soziologie des Wohlfahrtsstaates, Frankfurt a.M. u. New York: Campus.

Taylor, C. 1987: Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung; in: Gutmann, A. (Hrsg.) 1987: Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt a.M.: Fischer.

Taylor, C. 1988: Negative Freiheit? Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 1989: Die Beschwörung der Civil Society. in: Michalski, K. (Hrsg.) 1991: Europa und Civil Society, Stuttgart: Klett-Cotta.

Taylor, C. 1992: Negative Freiheit: Zur Kritik des neuzeitlichen Individualismus, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 1993: Liberale Politik und Öffentlichkeit. In: Michalski, K. (Hrsg.) 1993: Die Liberale Gesellschaft, Castelgandolfo Gespräche, Stuttgart: Klett-Cotta.

Taylor, C. 1993-a-: Der Begriff der „bürgerlichen Gesellschaft“ im politischen Denken des Westens. In: Brumlik, M. und Brunkhorst, H. (Hrsg.) 1993: Gemeinschaft und Gerechtigkeit, Frankfurt a.M.: Fischer.

Taylor, C. 1993-b-: Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus. in: Honneth, A. (Hrsg.) 1993: Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften, Frankfurt a.M. u. New York: Campus.

Taylor, C. 1994: Das Unbehagen an der Moderne, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 1995: Atomismus, in: van den Brink, B. (Hrsg.) 1995: Bürgergesellschaft. Recht und Demokratie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 1996: Quellen des Selbst: Die Entstehung der neuzeitlichen Identität, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 2001: Die Formen des Religiösen in der Gegenwart, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 2002: Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie? Aufsätze zur politischen Philosophie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Taylor, C. 2012: Ein säkulares Zeitalter, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Tatur, M. 1991: Zur Dialektik der „Civil Society“ in Polen. in: Deppe, R./Dubiel, H./Rödel, U. 1991: Demokratischen Umbruch in Osteuropa, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Thaa, W. 1996: Die Wiedergeburt des Politischen. Zivilgesellschaft und Legitimitätskonflikt in der Revolution von 1989, Opladen: Leske + Budrich.

Walzer, M. 1988: Exodus und Revolution, Berlin: Rotbuch.

Walzer, M. 1991: Sphären der Gerechtigkeit, Frankfurt a.M. u. New York: Campus.

Walzer, M. 1992: Zivile Gesellschaft und Amerikanische Demokratie, Berlin: Rotbuch.

Walzer, M. 1993: Die kommunitaristische Kritik am Liberalismus; in: Honneth, A. (Hrsg.) 1993: Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften, Frankfurt a.M. und New York: Campus.

Walzer, M. 1995: Was heißt die zivile Gesellschaft?; in: Brink den van, B. (Hrsg.) 1995: Bürgergesellschaft, Recht und Demokratie, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.